

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.003>

Г.К. Кадиркулова ^{*1}, А.Е. Омарова ², А.С. Утешова ³

¹ Q университеті, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан
e-mail: gulimochka@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-4091-9326>

² тарих пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: aygerim.omarova.87@inbox.ru
<https://orcid.org/0009-0003-8475-794X>

³ М.Тынышпаев атындағы көлік және логистика академиясы, аға оқытушы
Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: uteshova86@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1889-3877>

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЖАҢА ӘДІСТІ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің қалыптасуы, даму ерекшеліктері және тарихи маңызы қарастырылады. Зерттеуде жәдидшілдік қозғалысының ағартушылық идеяларының білім беру жүйесін жаңғыртудағы рөлі талданып, жаңа әдісті мектептердің пайда болуына ықпал еткен саяси, әлеуметтік және мәдени алғышарттар айқындалады. Сонымен қатар Түркістан өлкесі, Қазақстан, Бұхара Әмірлігі және Хиуа хандығындағы жаңа әдісті оқу орындарының қызметі салыстырмалы тұрғыдан зерттеледі. Мақалада дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесінен жаңа оқыту әдістеріне көшу үдерісі, оқу бағдарламаларына зайырлы пәндердің енгізілуі және олардың халықтың білім деңгейін арттырудағы ықпалы көрсетіледі. Зерттеу барысында тарихилық, салыстырмалы-тарихи, талдау және синтез, индукция мен дедукция, хронологиялық әдістер қолданылды. Архивтік құжаттар, мерзімді басылымдар және отандық әрі шетелдік ғылыми еңбектер негізінде жаңа әдісті мектептердің ұлттық сана-сезімнің өсуіне, мәдени жаңғыруға, ағартушылық қозғалыстың дамуына және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына қосқан үлесі бағаланады. Зерттеу нәтижесінде жаңа әдісті мектептердің дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесін реформалаудағы, зайырлы пәндерді енгізудегі, ұлттық интеллигенцияның қалыптасуындағы және қоғамдық-саяси сананың жаңаруындағы орны айқындалды.

Кілт сөздер: жәдидшілдік, жаңа әдісті мектептер, Орталық Азия, білім беру, реформа, ағартушылық қозғалыс, мұсылмандық білім беру, ұлттық интеллигенция.

Кадиркулова Г.К. ^{*1}, Омарова А.Е. ², Утешова А.С. ³

¹ *Q университет, кандидат исторических наук, Алматы, Казахстан*

*e-mail: gulimochka@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-4091-9326>*

² *учитель истории, педагог-исследователь, Алматы, Республика Казахстан*

*e-mail: aygerim.omarova.87@inbox.ru
<https://orcid.org/0009-0003-8475-794X>*

³ *Академия транспорта и логистики им. Тынышпаева, старший преподаватель,*

*Алматы, Республика Казахстан
e-mail: uteshova86@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1889-3877>*

ФОРМИРОВАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НОВОМЕТОДНЫХ ШКОЛ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности становления, развития и историческое значение новометодных школ в Центральной Азии в конце XIX – начале XX века. Анализируется роль просветительских идей джадидизма в модернизации системы образования, а также выявляются политические, социальные и культурные предпосылки возникновения новометодных школ. Особое внимание уделяется сравнительному изучению деятельности новометодных учебных заведений в Туркестанском крае, Казахстане, Бухарском эмирате и Хивинском ханстве. В работе показан процесс перехода от традиционной мусульманской системы образования к новым методам обучения, внедрение светских дисциплин в учебные программы и их влияние на повышение уровня образования населения. В ходе исследования использованы принципы историзма, сравнительно-исторический метод, методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, а также хронологический подход. На основе архивных документов, периодической печати и трудов отечественных и зарубежных исследователей дана оценка вклада новометодных школ в формирование национального самосознания, культурное обновление, развитие просветительского движения и становление национальной интеллигенции. В результате исследования определено место новометодных школ в реформировании традиционной мусульманской системы образования, внедрении светских знаний и модернизации общественно-политической жизни народов Центральной Азии.

Ключевые слова: джадидизм, новометодные школы, Центральная Азия, образование, реформа, просветительское движение, мусульманское образование, национальная интеллигенция.

Kadirkulova G.K. *¹, Omarova A.E. ², Uteshova A.S. ³

¹ Q university, Candidate of Historical Sciences,
Almaty, Kazakhstan

e-mail: gulimochka@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-4091-9326>

²History Teacher, Researcher Teacher, Almaty, Republic of Kazakhstan

e-mail: aygerim.omarova.87@inbox.ru
<https://orcid.org/0009-0003-8475-794X>

³Tynyshpayev Academy of Transport and Logistics, Senior Lecturer, Almaty, Republic of Kazakhstan

e-mail: uteshova86@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1889-3877>

THE EMERGENCE OF NEW-METHOD SCHOOLS IN CENTRAL ASIA AND THEIR HISTORICAL SIGNIFICANCE

Abstract

This article examines the formation, development, and historical significance of new-method schools in Central Asia during the late nineteenth and early twentieth centuries. The study analyzes the role of Jadid educational ideas in the modernization of the educational system and identifies the political, social, and cultural prerequisites that contributed to the emergence of new-method schools. Particular attention is paid to a comparative analysis of educational institutions operating in Turkestan, Kazakhstan, the Emirate of Bukhara, and the Khanate of Khiva. The article explores the transition from the traditional Muslim educational system to modern teaching methods, the introduction of secular subjects into curricula, and their impact on improving the educational level of the population. The research employs the principles of historicism, comparative-historical analysis, synthesis and analytical methods, induction and deduction, as well as the chronological approach. Based on archival documents, periodicals, and the works of domestic and foreign scholars, the study evaluates the contribution of new-method schools to the growth of national consciousness, cultural modernization, the development of enlightenment movements, and the formation of a national intelligentsia. The findings demonstrate the significant role of new-method schools in reforming traditional Muslim education, introducing secular knowledge, and promoting socio-political modernization in Central Asia.

Keywords: Jadidism, new-method schools, Central Asia, education, reform, enlightenment movement, Muslim education, national intelligentsia.

Кіріспе. XIX ғасырдың 50-60 жылдары Қазақстанның Ресейге қосылу процесі аяқталған соң, білім беру жұмыстарын ұйымдастыру күн тәртібіне қойылды. Білім беру құбылысы тек жеке тәрбиеде ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда да өте маңызды. Бұл XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің пайда болуынан айқын көрінді. Жаңа әдістемелік мектептердің пайда болуы XIX-XX ғасырдың басында Ресей империясында әртүрлі ағартушылық ағымдардың дамуы кезінде қолға алынып, түрлі кедергілер мен қиындықтарға қарамастан өзгеріске түсті. Ресейдегі жәдидтік ағым өкілдерінің білім беру реформаларының жетістіктері қазақ даласында жаңа әдістемелік мектептерінің пайда болуы мен таралуына үлкен әсер етті. Қазақ мектептері мен медреселерінде оқушыларды оқытудың ескі жүйесі уақыт талабына сай келмеді, ал жергілікті халықтың негізгі бөлігінің білім деңгейі өте төмен болып қалды.

Қазақ даласындағы мұсылман оқу орындары қалыптасудың күрделі жолынан өтті, оларға оқытудың жаңа әдістерін енгізу процесі де оңай болған жоқ. Елдегі рухани және білім беру жүйесін реформалауды мақсат етіп қойға жәдидтік ағым өкілдерінің реформасының әсер ету ауқымы өте үлкен болды және Орталық Азия, Осман империясы, Кавказ өңірлерін де қамтыды.

Жәдидшілдік түркі тілі мен әдебиетін дамытуды, зайырлы пәндерді үйретуді, ғылым жетістіктерін пайдалануды, әйелдердің теңдігін қолдайтын ағартушылық қозғалыс болды. Жәдидшілдіктің көрнекті өкілдері қатарына Шағабуддин Маржани, Құсайын Фаизханов, Ысмайыл Гаспаралы, Мұса Бигеев, Ризаетдин Фахретдинов, Мифтахеддин Ақмолда, Мұхаметсәлім Үметбаев, Зайнулла Расулов және т. б. жатқызылады. Бұл қозғалысты Орынбордан шыққан ағайынды Құсайыновтар, Троицкіден шыққан Яушевтер, уфалық С.Нәзіров пен Г.Хакимов сынды кәсіпкерлер қызу қолдады. Орталық Азияда Мінуэр қари Әбдірашидханов, Файзулла Қожаев, Махмұдқожа Бехбуди, С.Міржәлелов сияқты жәдидшілдер танымал болды. Жәдидшілдік қозғалысының Қазақстандағы ірі өкілі Шәкәрім Құдайбердіұлы екені белгілі. Жәдидшілдік қозғалысы мектептер мен медреселерде «усул-и жәдид, оқытудың дыбыстық жаңа әдісін қолданудан басталды. Бұл әдіс ең алғаш рет Уфа губерниясындағы «Ғұсмания және Орынбор губерниясындағы «Хұсайыния, Қазандағы «Мұхаммадия медреселерінде қолданылды.

Мектептің білім беру жүйесін реформалауда ескірген оқыту әдістерінің орнына қазіргі заманның талаптарына сай келетін әдістемені енгізуі жаңа әдістемелік мектептерді тез танымал етті. Жаңа мектептердің ашылуымен қатар, ескі мектептер мен медреселер оқытудың жаңа әдісіне ауыса бастады және бұл XX ғасырдың басында Ақмола, Семей, Қарқаралы, Верный және Қапал қалаларында, Сырдария және Жетісу облыстарында тез қарқынмен жүрді. Жаңа мектептер мен медреселер жергілікті тұрғындар арасында танымал болды және сол кездегі барлық талаптарға сай болды деп айтуға болады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы осы оқу орындарының саны, жаңа әдістемелік білім беру жүйесінің айрықша белгілері, жәдидтер рухани-білім беру жүйесінің жұмыс механизмі анықталды.

Көптеген жаңа мектептер мен медреселердің пайда болуымен дәстүрлі оқыту әдістемесінің мазмұны өзгере бастады. Діни пәндермен бірге оқу кестесіне тарих, география, орыс тілі, арифметика, геометрия, гигиена, Ана тілі, риторика және т.б. сияқты зайырлы пәндер енгізілді, бұл түлектердің білім сапасын, ой-өрісін және практикалық дағдыларын арттыруға мүмкіндік берді.

Орталық Азия аймағындағы халықтардың ұлттық санасының өсуіне, рухани оянуында маңызды рөл атқарған қозғалыс ретінде жаңа әдістемелік мектептердегі білім берудің қажеттілігі, қалыптасуы мен дамуын зерттеу аталған тақырыптың мазмұны мен өзектілігін анықтайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында тарихи танымның кешенді және пәнаралық әдістері қолданылды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Азия мен Қазақстандағы жаңа әдісті мектептердің қалыптасуы мен дамуын зерделеу мақсатында тарихнамалық талдау, салыстырмалы-тарихи, жүйелік, деректанулық және контент-талдау әдістері пайдаланылды. Ең алдымен, мәселенің зерттелу деңгейін анықтау үшін тарихнамалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы жаңа әдісті мектептер мен жәдидшілдік қозғалысына қатысты еңбектер бірнеше кезең мен ғылыми бағыттарға жіктелді. Атап айтқанда, революцияға дейінгі миссионерлік және әкімшілік сипаттағы зерттеулер, кеңестік кезеңдегі еңбектер, тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының зерттеулері, посткеңестік кеңістіктегі ғылыми еңбектер және шетелдік ғалымдардың тұжырымдары кешенді түрде қарастырылды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің қалыптасуы мен қызметі ғылыми әдебиетте кеңінен қарастырылған мәселелердің бірі болып табылады. Әртүрлі кезеңдерде зерттеушілер өздерінің ғылыми-теориялық ұстанымдарына сәйкес жаңа әдісті мектептердің пайда болуы, дамуы және қоғам өміріне ықпалына

қатысты әртүрлі тұжырымдар жасаған. Сондықтан аталған мәселенің тарихнамасын шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

Революцияға дейінгі кезеңдегі зерттеулер негізінен Ресей империясының әкімшілік-миссионерлік саясаты аясында жазылды. Бұл кезеңде Н.П. Остроумов пен А.И. Добросмыслов еңбектерінде Түркістан өлкесіндегі білім беру жүйесінің ерекшеліктері сипатталды. Ал С.Граменицкий, А.Александрова, Н.А. Бобровникова, Г.Андреев, А.Самойлович секілді авторлар Орта Азиядағы жәдидшілдіктің қалыптасуы мен дамуының жекелеген кезеңдерін қарастырып, әсіресе жаңа әдісті мектептердің қызметіне назар аударды. Алайда аталған еңбектердің басым бөлігі миссионерлік және отаршылдық идеология ықпалында жазылғандықтан, олардың ғылыми тұжырымдары белгілі бір дәрежеде біржақты сипатқа ие болды.

Ресей империясының ағарту саясаты мен мұсылман халықтарының білім беру мәселелерін зерттеуде А.В. Васильев пен А.Е. Алекторовтың еңбектері маңызды орын алады. А.В. Васильев қазақ даласындағы мектептер мен медреселердің қызметі, оқушылар мен мұғалімдердің саны, оқу үдерісінің ұйымдастырылуы жөнінде статистикалық мәліметтер келтірсе [1], А.Е. Алекторов Бөкей Ордасындағы қазақтардың білім алуы мәселесін зерттеп, Батыс Қазақстан өңіріндегі оқу-ағарту ісіне қатысты құнды деректерді ғылыми айналымға енгізді [2].

Миссионерлік бағыттағы зерттеушілердің қатарында Н.И. Ильминскийдің еңбектері ерекше орын алады. Ол қазақ қоғамындағы оқу-ағарту ісінің дамуы мен орыс тіліндегі білім берудің таралу деңгейіне қатысты мәліметтер ұсынған [3]. Ал С.М. Граменицкий өзінің «Очерк развития народного образования в Туркестанском крае» атты еңбегінде Сырдария облысындағы халық ағарту ісін сипаттай отырып, Ресей империясының мәдени-ағартушылық миссиясын дәріптеген және орыс емес халықтарды оқыту тәжірибесіне тоқталған [4]. Жалпы алғанда, революцияға дейінгі зерттеулерде қазақ жеріндегі дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесі мен жаңа әдісті мектептердің маңызы төмендетіліп көрсетіліп, орысша білім беру үлгісі прогрессивті құбылыс ретінде бағаланды.

Кеңестік кезеңде жәдидшілдік пен жаңа әдісті мектептер мәселесі жаңа идеологиялық ұстанымдар негізінде зерттелді. Қазақстандағы ағарту ісінің тарихына арналған іргелі еңбектердің бірі – Т.Тәжібаевтың монографиясы. Автор қазақ өлкесінің әртүрлі аймақтарындағы мектептердің саны мен ашылу тарихына қатысты мол деректерді жүйелегенімен, қазақ оқушыларының білім деңгейі мен оқу нәтижелеріне терең талдау жасамаған [5]. А.И. Сембаева өз зерттеулерінде революцияға дейінгі кезеңдегі білім беру жүйесінің құрылымы мен даму ерекшеліктерін қарастырған [6].

XX ғасырдың 20-жылдарында жәдидшілдік тарихын негізінен осы қозғалыстың өкілдері жазды. Солардың қатарында С.Айни мен Ф.Ходжаевтың еңбектері ерекше ғылыми құндылыққа ие. Олар жас бұхаралықтар қозғалысының қызметін жан-жақты талдап, Түркістан өлкесі мен Бұхара Әмірлігіндегі «усул-и жәдид» мектептерінің пайда болуы мен дамуын тарихи тұрғыдан зерделеген.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде жәдидшілдік пен жаңа әдісті мектептер мәселесіне қызығушылық арта түсті. Н.А. Байғараев пен Д.А. Рахымқұлов өз зерттеулерінде Қазақстандағы жаңа әдісті мектептердің білім беру жүйесін, олардың мазмұны мен ерекшеліктерін қарастырды. Ал С.А. Урашев Жетісу облысы мен Верный қаласындағы мәдени-ағартушылық мекемелердің құрылуы, қызметі және оқу-тәрбие үдерісін мұрағаттық деректер негізінде талдады [7].

А.А. Айтмұхамбетовтің диссертациялық зерттеуінде Ресей империясының қазақ даласындағы білім беру саясаты, оқу орындарының ашылуы, қазақ зиялыларының қалыптасуы және ағартушылық үдерістердің даму ерекшеліктері қарастырылған [8].

Шығыстанушы Н. Сабитов еңбектерінде қазақ мектептері мен медреселерінің қызметі, сондай-ақ революцияға дейінгі кезеңдегі орыс-қазақ мектептері туралы мәліметтер қамтылған. Дегенмен автор мұсылмандық білім беру жүйесін кеңестік таптық көзқарас тұрғысынан бағалап, оның қызметін қоғам дамуына кедергі келтіретін құбылыс ретінде сипаттайды [9].

Отандық тарихнамада жәдидшілдіктің этномәдени және рухани аспектілерін зерттеуде Г.С. Сұлтанғалиеваның еңбектері маңызды орын алады. Ғалым Қазақстан мен Ресей мұрағаттарының материалдарына сүйене отырып, Батыс Қазақстандағы этномәдени байланыстар жүйесіндегі жәдидшілдіктің рөлін, татар зиялыларының ағартушылық қызметін және мұсылман қауымдастықтарының қоғамдық ықпалын талдаған [10].

Н.Д. Нұртазина Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының рухани даму мәселелерін қарастыра отырып, жәдидшілдіктің аймақтық ерекшеліктеріне назар аударды. Зерттеушінің пікірінше, Қазақстандағы жәдидшілдіктің негізгі мақсаты қоғамды жаңғырту, ұлттық сананы дамыту және отарлық тәуелділіктен арылуға бағытталған реформалық идеяларды жүзеге асыру болды [11].

К.К. Базарбаев пен Ж.Т. Төлепберген Түркістан өңіріндегі жаңа әдісті оқу орындарының қалыптасу тарихын зерттей отырып, білім беру жүйесін реформалау мұсылман халықтарының мәдени және рухани бірігуіне ықпал еткенін дәлелдейді. Авторлардың пікірінше, жәдидшілдік қозғалысы тек оқу-ағарту саласын ғана емес, жалпы рухани мәдениетті жаңғырту үдерісін қамтыды.

Посткеңестік кеңістіктегі зерттеушілердің еңбектері жәдидшілдікті кең ауқымда қарастырумен ерекшеленеді. Татар және башқұрт ғалымдары Р.М. Мұхаметшин, Р.Х. Калимуллин, Р.С. Хакимов, Р.Г. Кузеев, Л.А. Ямаева, М.Н. Фархшатов, М.В. Рыгалова және басқа да зерттеушілер Ресей империясы құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының ағартушылық қозғалыстарын зерттей отырып, қазақ даласындағы жәдидшілдіктің ерекшеліктеріне де тоқталады.

Жәдидшілдіктің тарихи бастаулары мен исламдық реформаторлық қозғалыстардың дамуын зерттеуде Ризаитдин Фахретдиннің еңбектері ерекше маңызға ие. Ол Еділ-Орал өңіріндегі жәдидшілдіктің таралу алғышарттарын, ислам институттарының тарихын және мұсылман қоғамындағы ағартушылық қызметтің эволюциясын қарастырған [12].

Қазіргі кезеңде Орталық Азия ғалымдары да жәдидшілдік мәселесіне белсенді түрде зерттеу жүргізуде. Тәжікстандық ғалымдар Н.Б. Хотамов пен Н.У. Гафаров, өзбекстандық зерттеушілер Д. Алимова, Н. Каримов, С.Б. Шадманова, З.Э. Халилова және басқалары Орта Азиядағы жәдидшілдік қозғалысының ерекшеліктерін талдай отырып, Қазақстан аумағындағы мәдени, әлеуметтік және саяси өзгерістерге де назар аударады.

Жәдидшілдік тарихын зерттеуге шетелдік ғалымдар да елеулі үлес қосты. А.Халид, А.Франк, Р.Крюс, С.Дюдуаньон және басқа зерттеушілер жәдидшілдікті мұсылман қоғамдарының модернизациялық қозғалысы ретінде қарастырып, оның саяси, мәдени және білім беру салаларындағы ықпалын жан-жақты талдаған. Әртүрлі кезеңдердегі авторлардың ғылыми ұстанымдары мен методологиялық ерекшеліктері салыстырылып, олардың жәдидтік білім беру жүйесіне берген бағалары анықталды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс Қазақстан мен Орталық Азия өңірлеріндегі жаңа әдісті мектептердің даму ерекшеліктерін өзара салыстыра отырып зерттеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар аталған оқу орындарының пайда болуы мен қызметіндегі ортақ және ерекше белгілер, олардың жергілікті қоғамның әлеуметтік-мәдени жаңғыруына ықпалы айқындалды.

Жүйелік әдіс жаңа әдісті мектептерді қоғамдық-саяси, мәдени және ағартушылық үдерістермен өзара байланыста қарастыруға негіз болды. Осы тәсіл арқылы жәдидтік білім беру қозғалысының Ресей империясының отарлық саясаты жағдайындағы орны, мұсылман қоғамындағы реформаторлық идеялармен сабақтастығы және ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына әсері талданды.

Контент-талдау әдісі зерттеушілердің еңбектеріндегі негізгі тұжырымдар мен бағалауларды анықтауға қолданылды. Бұл әдіс арқылы жаңа әдісті мектептердің қызметі, олардың оқу бағдарламалары, ағартушылық бағыттары және қоғамдық маңызы туралы пікірлер жүйеленіп, әртүрлі ғылыми мектептердің көзқарастары салыстырылды. Осы әдістердің жиынтық қолданылуы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы жаңа әдісті

мектептердің қалыптасуы мен дамуының тарихи алғышарттарын, қызмет ерекшеліктерін және қоғамдық маңызын жан-жақты әрі объективті түрде ашуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында мұсылман халықтарының басым көпшілігі ұлт ретінде жойылудың алдында тұрды. Сол заманда мұсылман жұртының ішінде ең сауаттысы һәм білімдісі болған татар және қырым татар жұрты да Ресей патшалығының тарапынан ұлттық езгіге түсіп, ұлт ретінде жойылып бара жатты. Алайда И.Гаспринский, С.Мақсұдов, Ғ.Исхаков, М.Бигиев, Ә.Топшыбашев т.б. елшіл азаматтар ұлттық езгіден арылудың жолын ұсынып, әр тараптан бас көтере бастады. Олар түбі бір түркі жұртының саяси күштерін біріктіру арқылы, ұлттық езгіден құтылудың жолын анықтады. Ол үшін ұлтына адал ұрпақ тәрбиелеп, «ұлт мәселесін» қолға алу керек деп шешті. Күллі Еуропада, яғни батыста жаңа дәуір басталғанда, татар және қырым татар халқы да әлемдік көштен қалғысы келмеді. Олар өздерінің ұлт ретінде жойылып бара жатқандығының себебі – діннің әлсіреуінен, ал халықтың надандығы – білім беру жүйесінің әлсіздігінен деп түсінді. Тарихтың осындай жауапты кезеңінде қырым татары Исмаил Гаспринскийдің бастауымен жәдитшілдік қозғалысы жанданып, мұсылман халықтарына тез тарады.

«Жәдидизм» терминінің өзі генетикалық тұрғыдан татарларда (бастапқыда Қырым татарларында) «жаңа әдісті» ағарту жүйесін қалыптастыру кезінде пайда болған «амбул-и джадид» («жаңа әдіс») ұғымымен байланысты.

Жәдидтік қозғалысы XIX ғасырдың 80-жылдарында қалыптаса бастайды. Қозғалыстың негізін салушы қырым татарларынан шыққан атақты ағартушы Исмаил Гаспралы болып табылады [13, 175-б.]. Ол алғашқы діни білімін Қырымдағы мұсылмандық медреседе алып, кейін Мәскеу кадет корпусында әскери білім алды. Сонымен қатар Түркия мен Францияда болып, Батыс Еуропа мен Осман империясының қоғамдық-саяси және білім беру жүйесімен жақын танысты. Бұл сапарлар оның дүниетанымының қалыптасуына және реформаторлық көзқарасының нығаюына елеулі ықпал етті.

Исмаил Гаспралы Қырым татарларының өкілі еді. XIX ғасырдың екінші жартысында Қырым татарлары түбек халқының шамамен төрттен бір бөлігін ғана құрады және этнодемографиялық тұрғыдан азшылық жағдайда өмір сүрді. Осындай жағдайда түркі тілін сақтау мен дамыту олардың ұлттық болмысын, мәдени бірегейлігін және тарихи сабақтастығын сақтаудың негізгі тетіктерінің біріне айналды. Сондықтан Гаспралының ағартушылық қызметінде түркі тілінде білім беруді дамыту мен ұлттық мектеп жүйесін қалыптастыру мәселелері басым бағыт ретінде көрініс тапты.

Қозғалыстың негізінде мұсылман мектептерінде бірқатар зайырлы пәндерді енгізу және араб тілін оқытудың жаңа, дыбыстық әдісін арабша «усул-и жадид - «жаңа әдіс) қолдану жатқан болатын. Жәдидшілдікке сол кезеңде қарсы бағытталған қозғалыс қадымшылдық (консервативті) деп аталды. Қадымшылдық өкілдері заманауи жаңашылдықты қабылдамайтын, шарғиат жолынан ауытқымауды талап ететін консервативтік ұстанымда болды. Ескішіл, консервативті қоғамдық ағым ретінде қадымшылдық жәдидшілдікпен қатар өмір сүріп, онымен кескілескен күрес жүргізді.

«Усул-и жадид» (дыбыс жүйесі) Ресей мұсылмандары үшін жаңа әдіс болды. Бұған дейін Қайым Насыри мен оның шәкірттері тарапынан оқытуда буын әдісі қолданылып келгендіктен, енді осы екі оқу әдісі арасында күрес басталады. Тарихта «қадымшылар» мен «жәдитшілдер» деп аталып кеткен екі түрлі бағытты ұстанғандардың, яғни ескі және жаңа әдістің арасында текетірес күшейе түсті. Алайда, халықтың көпшілігі «усул-и саутийа» әдісін қолдануды өздеріне пайдалы деп тапты. Соның нәтижесінде, түрлі мектептер ашылып, олардың бағыты «усул-и жадид» деп аталды.

Патша үкіметінің ағартушылық саясатының негізгі бағыттарын дұрыс бағамдаған қазақ және қырғыз қоғамының ауқатты өкілдері – байлар мен манаптар – өз өңірлерінде жаңа үлгідегі білім беру ісін дамытуға белсенді түрде атсалысты. Олар өз қаражаттары есебінен заман талабына сай мектеп ғимараттарын тұрғызып, дәстүрлі қадымшылдық оқыту жүйесінің

заман сұранысына жауап бере алмайтынын түсіне отырып, жаңаша оқыту әдістерін қолдады. Осы мақсатта Қазан, Уфа және Орынбор қалаларынан жәдиттік білім беру әдісін меңгерген мұғалімдерді арнайы шақыртып, олардың еңбекақысын өз қаражаттары есебінен төлеп отырды. Бұл бастамалар отарлық жағдайда өмір сүрген қазақ пен қырғыз халықтарының ұлттық санасының жаңғыруына, дүниетанымының кеңеюіне және жаңа қоғамдық құндылықтарды қабылдауына елеулі ықпал етті. Сонымен қатар, жәдиттік оқу орындарында діни біліммен қатар тарих, география, жаратылыстану және басқа да зайырлы пәндердің оқытылуы шәкірттердің қоғамдағы саяси-әлеуметтік үдерістерді тереңірек түсінуіне мүмкіндік берді.

1882 жылы Исмаил Гаспралы Түркістан өлкесіне арнайы сапар жасап, мұсылмандық білім беру жүйесін реформалау және жаңа үлгідегі мектептер ашу мәселесі бойынша Түркістан генерал-губернаторы Н.О. Розенбахқа ұсыныс білдіргенімен, бұл бастама әкімшілік тарапынан қолдау таппады. Кейін, 1893 жылы ол Бұхара әмірі Абдулахад ханға (кейбір деректерде Абдулахад деп көрсетіледі) жаңа әдісті мектептер ашу жөнінде ұсыныс енгізді. Алайда әмірдің консервативті ұстанымы бұл жобаның жүзеге асуына мүмкіндік бермеді. Осыдан кейін Гаспралы Орта Азияда қоныстанған Қырым татарларының қолдауына сүйене отырып, жаңа әдісті мектептерді ұйымдастыру ісін қоғамдық негізде қолға алды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жәдитшілер мұсылмандық білім беру жүйесін жаңғыртуға бағытталған кең ауқымды реформаларды жүзеге асырып, Түркістан өңірінде жаңа әдісті (усул-и жәдид) мектептердің желісін қалыптастырды. Кеңес тарихшысы Г.А. Хидояттовтың мәліметі бойынша, 1910 жылға қарай Түркістан өлкесінің әртүрлі аймақтарында шамамен 50 жаңа әдісті мектеп жұмыс істеген [13, 175-б.]. Бұл оқу орындарының негізгі орталықтары Ташкент пен Қоқан қалалары болды. Ташкентте 20, ал Қоқанда 16 жәдит мектебі қызмет атқарған. Қазан төңкерісі қарсаңында Түркістандағы жаңа әдісті мектептердің саны жүзге жуықтап, оларда 8–10 мыңға дейін оқушы білім алған.

Жәдит мектептері өңірдің жаңа ұлттық интеллигенциясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Кейіннен белгілі ағартушылар мен әдебиет қайраткерлеріне айналған Хамза Хәкімзаде Ниязи, Ұйғыр және Айбек сияқты тұлғалардың алғашқы білім алуы осы оқу орындарымен байланысты болды.

XX ғасырдың басынан бастап жаңа әдісті мектептерде Қазан татарлары, Осман түріктері, парсы және әзірбайжан ағартушылары дайындаған оқулықтармен қатар жергілікті авторлардың оқу құралдары да кеңінен қолданысқа енгізілді. Жәдиттік білім беру тұжырымдамасы оқушылардың практикалық білім мен өмірлік дағдыларды меңгеруіне ерекше мән берді. Осыған сәйкес оқу бағдарламасына ана тілінде оқу және жазу, түркі немесе парсы тілдері, арифметика, тарих, география, дін негіздері сияқты пәндер енгізілді. Бұл бағдарлама дәстүрлі мұсылман мектептерімен салыстырғанда мазмұны жағынан әлдеқайда кең әрі зайырлы сипатқа ие болды.

Жаңа әдісті мектептердің білім беру жүйесі қоғамды жаңғыртуға қабілетті, заман талабына бейімделген сауатты ұрпақ тәрбиелеуді мақсат етті. Осындай оқу бағдарламаларының бірін Ташкенттегі медреседе ұстаздық қызмет атқарған көрнекті жәдит қайраткері Мунаввар Қари Абдурашидханов әзірледі. Оның педагогикалық қызметі мен әдістемелік еңбектері Түркістандағы жәдиттік білім беру жүйесінің қалыптасуына елеулі ықпал етіп, кейіннен көптеген зиялы қауым өкілдерінің дүниетанымының қалыптасуына негіз болды.

Қазақстан тарихнамасындағы қазіргі зерттеулерде жәдидшілдік XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан исламдық реформаторлық және жаңашыл ағым ретінде қарастырылады. Оның негізгі мақсаты мұсылмандық білім беру жүйесін жаңғырту, оқу үдерісіне жаңа оқыту әдістерін енгізу және дәстүрлі діни пәндермен қатар бірқатар зайырлы пәндерді оқытуды жолға қою болды. Сонымен қатар, жәдидшілдер мектептерде ана тілінде білім беруді, исламды заман талаптарына сай реформалауды, оның қоғамдық-экономикалық өзгерістерге, соның ішінде буржуазиялық даму үдерістеріне бейімделуін, діни қызметкерлердің білім

беру ісіне ықпалын шектеуді, ұлттық әдебиет пен өнердің дамуын қолдауды, сондай-ақ әйелдердің құқықтық және әлеуметтік теңдігін қамтамасыз етуді жақтады.

1921 жылы Г. Сафаров жәдидтік қозғалыстың мәнін сипаттай отырып: «Мұсылман зиялылары жәдидтер арқылы мектеп жүйесін реформалауды, жаңа емле ережелерін енгізуді, арабтық және ежелгі грек схоластикасының үстемдігін жойып, ұлттық мәдениеттерді оқыту мен дамытуға кең жол ашуды талап етті. Уақыт өте келе бұл қозғалыс саяси тұрғыдан прогрессивті ұлттық қозғалысқа айналды. Оның дамуына татар және қырғыз (қазақ) зиялылары елеулі ықпал етті, өйткені бұл ортада жәдидшілдер бұрыннан-ақ берік ұстанымға ие болған еді», – деп атап көрсетеді [14, 41-б.].

Сонымен қатар, Г. Сафаров жәдидтердің өз халықтарының ұлттық мәдениетін жаңғыртуға ұмтылғанын және олардың православиелік миссионерлік саясатқа қарсы бағыт ұстанғанын ерекше атап өтеді.

1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы кезеңінде жәдидшілдер Ресей империясының саяси жүйесін реформалау қажеттігін қолдады. Бұл ретте жәдидшілдіктің ағартушылық және реформаторлық идеялары тек мектептегі білім беру жүйесін жаңартумен ғана шектелмей, ұлттық рухани мәдениеттің барлық салаларын қамтыды. Осы тұрғыдан алғанда, Н.У. Гафаров жәдидшілдік қозғалысының қалыптасуын үш негізгі кезеңге бөледі: діни (теологиялық) реформизм, мәдени реформизм және саяси реформизм [15, 24-б.].

Жәдидшілдік қозғалысының қалыптасуына ықпал еткен факторлар кешені болды. Солардың ішіндегі негізгі себептердің бірі – XVIII ғасырдан бастап ислам әлемінде орын алған жалпы өркениеттік және рухани дағдарыс. Осы кезеңде мұсылман қоғамының рухани өмірінде маңызды орын алған сопылық ілім өзінің бастапқы мазмұны мен қоғамдық қызметін біртіндеп жоғалта бастады. Бұрын сопылық адамның рухани кемелденуінің, өзін-өзі тануының, мәдени және адамгершілік құндылықтарының қалыптасуының маңызды тетігі ретінде қызмет етіп, қоғамдағы өзгерістерге бейімделудің тиімді жолдарын ұсынған болатын. Алайда уақыт өте келе сопылықтың жаңашылдық әлеуеті әлсіреп, оның орнына ишанизмнің догматтық және консервативтік бағыттары күшейді. Соның салдарынан сопылық мұсылман қоғамының рухани және зияткерлік жаңаруына ықпал ететін пәрменді күш болудан қалып, ислам өркениетінің даму серпіні бәсеңдей түсті. Осындай тарихи жағдайда мұсылман қоғамын жаңғыртуға, білім беру жүйесін реформалауға және исламдық ойды заман талаптарына бейімдеуге ұмтылған жәдидшілдік қозғалысының пайда болуы тарихи заңдылыққа айналды. Сондықтан жәдидшілдіктің қалыптасуын ислам әлеміндегі рухани тоқырауды еңсеруге бағытталған ағартушылық-реформаторлық қозғалыстың табиғи көрінісі ретінде бағалауға болады.

XX ғасырдың басында мектептер уақыттың өсіп келе жатқан сұраныстарын қанағаттандыруды тоқтатты. Жәдидшілдер ұйымдастырған конфессиялық, яғни діни мектепті реформалау қозғалысы басталды. Олар оқытудың алфавиттік әдісін дыбыстық әдіспен алмастыруды ұсынды, зайырлы пәндерді мектептерде оқыту қажеттілігін дәлелдеді.

Алғашқы жәдидшілдер қатарында модернистер, батыстықтар мен зайырлылар болғандықтан, бұл қозғалысқа әртүрлі көзқарастар қалыптасты. Қазіргі тарих ғылымында жәдидтердің қызметін және жалпы осы қозғалысты бағалауда әртүрлі көзқарастар бар. Оның көшбасшылары жәдидшілдік мәнін Батыс өркениетінің сынына шынайы интеллектуалды исламдық жауап ретінде бағалады және олар бұл туралы дұрыс айтты. Алайда, жәдидшілдік барлық зайырлылықты, соның ішінде батыс өркениетінің жетістіктерін жоққа шығарған жоқ. Біздің ойымызша, ол Шығыс пен Батыс арасындағы драмалық диалогта шынайы шығармашылық қозғалыс ретінде көрінеді. Оның идеологтары қоғамды рухани байыту, шығармашылық өсу, ұлттық сана мен мәдениеттің өзгеруі мен өсуі тиісті сындарлы диалогсыз мүмкін емес екенін шынайы түсінді.

Ғылыми әдебиеттерде жиі кездесетін тағы бір себеп, патшалық саясаты түркі халықтарының қоғамдық өмірін орыстандыруға және христиандандыруға бағытталғанын түсіндіреді. Жәдидтік қозғалыста патша үкіметі этникалық өзін-өзі танудың өсуінің қауіпті көзін көрді,

сондықтан ол мұсылман білімін түбегейлі жоюға тырысты, өйткені жәдидшілдер зайырлы және ұлттық мектеп құруға ұмтылды, ұлттық жаңғыру идеологиясын білдірді.

Жәдидшілдік мұсылман білімін модернизациялауды және медреселердің оқу бағдарламаларына заманауи білім мен ғылымдарды енгізуді жақтайтын қозғалысқа айналды. Ол тек діни ғылымдарды ғана емес, сонымен қатар математика, физика, химия және т. б. секулярлық пәндерді оқытуға шақырды.

Жәдистер сонымен қатар оқулықтарды, ұлттық тілдерді оқытуды және жаңа технологияларды қолдануды қоса алғанда, заманауи оқыту әдістерін қолдануды жақтады. Олар қазіргі әлемнің сын-қатерлеріне дайын болатын мұсылман зиялыларының жаңа буынын қалыптастыруға ұмтылды. Осылайша, Орталық Азиядағы мұсылман білімінің тоқырауы жәдидшілдіктің пайда болуының алғышарты болды. Жәдизм қозғалысы Орталық Азияның білім беру жүйесіне бүгінгі күнге дейін әсер етуді жалғастыруда.

XIX ғасырда Орталық Азия халықтары арасындағы мұсылман білімі айтарлықтай тоқырауға ұшырады, бұл бірқатар факторларға байланысты болды. Міне, осы кезеңнің негізгі нәтижелері:

1. Консерватизм және дәстүршілдік: білім беру жүйесі негізінен діни пәндер оқытылатын дәстүрлі медреселерге негізделген. Оқу бағдарламалары мен оқыту әдістерін жаңарту баяу жүрді, бұл зайырлы білім мен дағдыларды дамытуға ықпал етпеді.

2. Ресурстардың жетіспеушілігі: мұсылман білім беру мекемелері көбінесе қаржылық және материалдық ресурстардың жетіспеушілігіне тап болды. Бұл инфрақұрылымды жақсарту және білікті оқытушыларды тарту мүмкіндіктерін шектеді.

3. Ресей империясының әсері: Орталық Азияның Ресей империясының құрамына енуі аймақтың саяси және әлеуметтік құрылымының өзгеруіне әкелді. Ресей әкімшілігі көбінесе мұсылман білімін қауіп ретінде қабылдады және зайырлы мектептер мен орыстандыруды насихаттау арқылы оның ықпалын шектеуге тырысты.

4. Бірыңғай білім беру жүйесінің болмауы: аймақта мұсылмандық білім берудің бірыңғай жүйесі болған жоқ. Білім беру мекемелері әр түрлі жұмыс істеді, бұл олардың арасындағы үйлестіру мен тәжірибе алмасуды қиындатты.

5. Әлеуметтік стратификация: білімге қол жетімділік жалпы халыққа, әсіресе әйелдер мен төменгі әлеуметтік таптарға шектеулі болды. Бұл сауатсыздық пен әлеуметтік теңсіздіктің жоғары деңгейін сақтауға ықпал етті.

6. Білім берудің діни сипаты: медресенің негізгі бағыты Құранды, хадистерді және ислам құқықтануын зерттеу болды. Математика, астрономия және медицина сияқты зайырлы ғылымдар шектеулі көлемде оқытылды немесе оқу жоспарында мүлдем жоқ. Аталған факторлардың нәтижесінде XIX ғасырдағы Орталық Азиядағы мұсылмандық білім қоғамның уақыты мен қажеттіліктеріне сәйкес жауап бере алмады, бұл оның тоқырауына және сыртқы күштердің модернизациясы мен ықпалының күшеюі жағдайында біртіндеп маргиналдануына әкелді. Жаңа әдісті мектептердің оқыту ерекшеліктері көптеген зерттеушілер үшін маңызды саналды. Себебі, білім беру жүйесінің реформалануына алып келген оқыту жүйесінің өзіндік ерекшелігі болды.

XIX ғасырдағы мұсылмандық оқу орындарында қолданылған оқыту әдістемесінің жан-жақты сипаттамасы М.Н. Фархшатовтың еңбегінде берілген [16, 85-б.]. Зерттеуші мұсылман мектептері мен медреселерінің оқу-тәрбие қызметінің ерекшеліктерін талдай отырып, олардың басты сипаты мемлекеттік деңгейде бекітілген бірыңғай оқу бағдарламалары мен жарғыларының болмауы екенін атап көрсетеді. Осыған байланысты әрбір мұғалім оқу үдерісін өзінің білім деңгейіне, педагогикалық тәжірибесіне және қалыптасқан дәстүрге сүйене отырып ұйымдастырды. Соның нәтижесінде оқу бағдарламаларының мазмұны мен оқыту тәсілдері әр оқу орнында әртүрлі сипат алды.

Соған қарамастан, зерттеуші Я.Д. Коблов мұсылмандық мектептер мен медреселердің қызметінде дәстүрлі білім беру жүйесіне тән ортақ ұстанымдар сақталғанын көрсетеді. Оның

пікірінше, «барлық мұсылман мектептерінде белгілі бір деңгейде діни және ғылыми пәндердің кешені немесе сол ғылымдардың жекелеген бөлімдері оқытылды» [17, 42-б.]. Бұл мұсылмандық білім беру жүйесінде мазмұндық бірізділіктің болғанын аңғартады. Дегенмен, аталған пәндерді оқыту әдістері мен ұйымдастыру формалары оқу орнының ерекшелігіне және мұғалімнің даярлық деңгейіне қарай өзгеше болды.

Жәдидшілдік қозғалысы Орта Азиядағы ұлттық прогресшіл зиялы қауымның ағартушылық идеялары мен Ресей және Шығыс мұсылман реформаторларының интеллектуалдық ізденістері негізінде қалыптасты. Бұл қозғалыстың дүниетанымдық және идеялық негіздерінің қалып-тасуына бірнеше фактор ықпал етті. Ең алдымен, Орта Азиядағы жәдидшілдіктің бастауында Ахмад Дониш пен оның ізбасарларының ағартушылық қызметі тұрды. Олар дәстүрлі білім беру жүйесін жаңғырту, қоғамның мәдени және зияткерлік дамуын жеделдету қажеттігін көтерген алғашқы реформаторлардың бірі болды.

Сонымен қатар, XIX ғасырдың 80-жылдарында Қырым мен Еділ бойында қалыптасқан татар жәдидшілдігі Орта Азиядағы реформаторлық қозғалыстың дамуына елеулі ықпал етті. Әсіресе, татар жәдидшілдігінің негізін қалаушы Исмаил Гаспринский шығарған «Тәржіман» («Аудармашы») газеті (1883–1914) мұсылман халықтары арасында ағартушылық идеялардың кеңінен таралуына, жаңа білім беру жүйесін насихаттауға және түркі халықтарының мәдени-интеллектуалдық байланыстарының нығаюына маңызды үлес қосты. Сонымен қатар, Ресей мен Шығыс елдерінде жарық көрген мұсылмандық мерзімді басылымдар жәдидтік идеялардың таралуының негізгі ақпараттық және идеологиялық арналарының біріне айналды.

Жәдитшілдік қозғалысы Орта Азиядағы қоғамдық жаңғыру үдерісінің маңызды интеллектуалдық және әлеуметтік құбылыстарының бірі болды. Оның өкілдері реформаларды тек білім беру жүйесімен шектемей, тарихнама, әдебиет, кітап басу ісі, дін, мәдениет және өнер салаларын қамтитын кешенді жаңғырту бағдарламасын ұсынды. Жәдит қайраткерлері қоғамның рухани-адамгершілік құндылықтарын жетілдіруді, әділеттілік пен жауапкершілік қағидаттарын орнықтыруды, халықтың денсаулығын жақсартуды, әйелдердің қоғамдық мәртебесін көтеруді және әлеуметтік өмірдің барлық салаларын заман талабына сай қайта ұйымдастыруды көздеді. Осылайша, жәдитшілдік дәстүрлі мұсылман қоғамын сақтай отырып, оны заманауи өркениеттік үрдістермен ұштастыруға бағытталған реформаторлық қозғалыс ретінде қалыптасты.

Сонымен қатар жәдитшілер аймақтық бірегейлік пен тарихи-географиялық тұтастық мәселесіне ерекше назар аударды. 1913–1916 жылдары олардың еңбектерінде өздері өмір сүрген кеңістікті ортақ тарихи-мәдени аймақ ретінде «Түркістан» атауымен белгілеу үрдісі айқын көрініс тапты. Бұл ұғым жәдиттік зиялылардың көзқарасында қазіргі Орталық Азияның солтүстік-шығыс бөлігін ғана емес, кейбір еңбектерде Ресей протектораты болған Бұхара Әмірлігі мен Хиуа хандығын да қамтитын тұтас тарихи-мәдени кеңістікті білдірді. Мұндай тұжырым аймақ халықтарының тілдік, діни және мәдени ортақтығына негізделген өңірлік тұтастық идеясын қалыптастыруға бағытталды. Осылайша, жәдитшілдік Орта Азия халықтарының ұлттық санасының жаңғыруына, зайырлы білім беру жүйесінің қалыптасуына және өңірлік қоғамдық-саяси ойдың дамуына елеулі ықпал етті. Жәдит қайраткерлері ұсынған реформалар мұсылман қоғамын заман талабына бейімдеуге, ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, оны жаңа әлеуметтік-мәдени даму деңгейіне көтеруге бағытталған кешенді жаңғыру бағдарламасы ретінде тарихи маңызға ие болды.

Жәдидшілдердің қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына пантүркизм мен панисламизм идеялары да белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Алайда бұл идеялар жәдидшілдіктің негізгі мақсатын емес, оның саяси және мәдени бағдарларының бір қырын ғана айқындады. Жәдиттік қозғалыстың басты ұстанымы мұсылман қоғамын білім беру жүйесін реформалау, ғылым мен ағартушылықты дамыту арқылы жаңғырту болды.

XX ғасырдың басындағы Ресейдегі 1905–1907 жылдардағы революция, Осман империясындағы 1908 жылғы Жас түріктер революциясы және Ирандағы 1905–1911 жылдардағы

Конституциялық революция Орта Азиядағы қоғамдық-саяси ахуалға елеулі ықпал етті. Бұл тарихи оқиғалар өңірде ұлттық сананың өсуіне, қоғамдық-саяси белсенділіктің артуына және жәдидтік ұйымдар мен реформаторлық топтардың қалыптасуына қолайлы жағдай туғызды. Нәтижесінде жәдидшілдік Орта Азиядағы мұсылман халықтарының мәдени, ағартушылық және қоғамдық-саяси жаңғыруына бағытталған ықпалды реформаторлық қозғалыс ретінде орнықты.

Талқылау. Зерттеу барысында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Орталық Азияда қалыптасқан жаңа әдісті мектептердің (усул-и жәдид) өңірдегі білім беру жүйесін жаңғыртуда шешуші рөл атқарғаны анықталды. Жәдидтік мектептердің пайда болуы дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесіндегі тоқырау құбылыстарын еңсеруге бағытталған реформаторлық қозғалыстың заңды нәтижесі болды. Бұл оқу орындары оқыту үдерісіне дыбыстық әдісті (усул-и саутия), сыныптық-сабақ жүйесін, оқу бағдарламаларын, жаңа үлгідегі оқулықтарды және зайырлы пәндерді енгізу арқылы мұсылмандық білім беру жүйесінің мазмұны мен әдістемесін түбегейлі жаңартты.

Зерттеу нәтижелері жаңа әдісті мектептердің қалыптасуына бірнеше фактор ықпал еткенін көрсетті. Олардың қатарында Ресей империясының отарлық басқару жүйесі жағдайындағы әлеуметтік-саяси өзгерістер, мұсылман қоғамындағы рухани дағдарыс, Исмаил Гаспринский бастаған Қырым татар ағартушылығының ықпалы, Ахмад Дониш пен басқа да реформаторлардың ағартушылық қызметі, сондай-ақ Ресей, Осман империясы және мұсылман Шығысындағы реформаторлық идеялардың таралуы ерекше орын алады. Бұл факторлар Орталық Азиядағы мұсылман зиялыларының дәстүрлі білім беру жүйесін жаңғырту қажеттігін түсінуіне негіз болды.

Жәдидтік мектептердің қызметі діни білім берумен ғана шектелмей, ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына, ағартушылық идеялардың таралуына және жаңа зиялы қауымның қалыптасуына ықпал етті. Бұл оқу орындарында ана тілінде оқытуға, тарих, география, арифметика, жаратылыстану сияқты зайырлы пәндерді енгізуге ерекше көңіл бөлінді. Соның нәтижесінде шәкірттердің дүниетанымы кеңейіп, олардың қоғамдық-саяси үдерістерге сыни көзқарасы қалыптаса бастады. Осы тұрғыдан алғанда, жәдидтік мектептерді ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына негіз қалаған маңызды әлеуметтік институттардың бірі ретінде бағалауға болады.

Зерттеу барысында жәдидтік қозғалыстың тек педагогикалық реформа емес, исламдық реформаторлық қозғалыс болғаны да айқындалды. Оның негізгі мақсаты исламды жоққа шығару емес, керісінше мұсылман қоғамын білім, ғылым және ағартушылық арқылы заман талабына бейімдеу болды. Сондықтан жәдидтік мектептер дәстүрлі діни құндылықтарды сақтай отырып, оларды жаңа қоғамдық талаптармен үйлестіруге ұмтылған білім беру үлгісі ретінде қалыптасты.

Сонымен бірге зерттеу жаңа әдісті мектептердің қызметі қоғамның барлық топтары тарапынан бірдей қолдау таппағанын көрсетті. Қадымшылық бағыттағы діни топтардың қарсылығы, патша әкімшілігінің бақылауы және кейіннен кеңестік биліктің идеологиялық қысымы жәдидтік білім беру жүйесінің толыққанды дамуына мүмкіндік бермеді. Соған қарамастан, XX ғасырдың алғашқы ширегінде жаңа әдісті мектептер Орталық Азия халықтарының ағартушылық қозғалысының негізгі өзегіне айналып, ұлттық жаңғыру үдерісіне елеулі ықпал етті.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері жәдидтік мектептердің тарихи маңызы олардың білім беру жүйесін реформалаумен ғана шектелмейтінін көрсетті. Олар ұлттық мәдениеттің жаңғыруына, зайырлы білімнің таралуына, ғылыми ойдың дамуына және жаңа буын ұлттық зиялылардың қалыптасуына негіз қалады. Сонымен қатар, жәдидтік мектептер мұсылман қоғамының дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіру тәжірибесін қалыптастырып, кейінгі кезеңдердегі ұлттық білім беру жүйесінің дамуына идеялық және әдістемелік негіз болды. Осылайша, зерттеу нәтижелері Орталық Азиядағы жаңа әдісті мектептердің өңірдің әлеуметтік, мәдени және зияткерлік

дамуында ерекше тарихи рөл атқарғанын дәлелдейді. Жәдидтік білім беру жүйесі қысқа мерзім ғана өмір сүргеніне қарамастан, оның ағартушылық қағидалары, ұлттық білім беру тұжырымдамасы және қоғамды жаңғыртуға бағытталған идеялары бүгінгі күні де тарихи-педагогикалық зерттеулер үшін өзектілігін сақтап отыр.

Қорытынды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Орталық Азия мен Қазақстанда қалыптасқан жаңа әдісті мектептер мұсылман қоғамындағы білім беру жүйесін жаңғыртуға бағытталған маңызды реформалық құбылыс болды. Жәдидшілдік қозғалысының ықпалымен дәстүрлі мектептер мен медреселердің оқу бағдарламалары қайта қаралып, діни пәндермен қатар алгебра, геометрия, география, тарих сияқты зайырлы ғылымдар енгізілді. Сонымен бірге дыбыстық оқыту әдісінің қолданылуы, оқу мерзімі мен жас ерекшеліктерінің жүйеленуі білім беру сапасының артуына ықпал етті.

Зерттеу нәтижелері жаңа әдісті мектептердің Түркістан өлкесі, Бұхара Әмірлігі, Хиуа хандығы және қазақ даласында ағартушылық идеялардың таралуына, ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына және қоғамдық сананың жаңғыруына елеулі әсер еткенін көрсетті. Бұл оқу орындары дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесін реформалаумен қатар, қоғамның мәдени және әлеуметтік дамуына серпін берді. Осылайша, жаңа әдісті мектептер Орталық Азия халықтарының білім беру тарихындағы маңызды кезеңді құрап, өңірдегі модернизациялық үдерістердің негізгі қозғаушы күштерінің бірі болды. Зерттеу барысында жинақталған деректер мен жасалған тұжырымдар аталған мәселені одан әрі терең зерттеуге ғылыми негіз қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Васильев В.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург, 1896. – 72 с.
- 2 Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области: летопись 1744-1898 гг. Вып. 2. – Оренбург: Типо-литография Ф. Б. Сачкова, 1900. – 160 с.
- 3 Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. – Казань: Типография императорского университета, 1883. – 49 с.
- 4 Граменицкий С. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. Составил инспектор народных училищ Туркестанского края 1-го района С. Граменицкий. – Ташкент: Типо-литография Братьев Каменских, 1896. – 75 с.
- 5 Тажибаяев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1962. – 507 с.
- 6 Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане / Науч.-исслед. ин-т пед. наук М-ва просвещения КазССР. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. – 367 с.
- 7 Урашев С.А. Верный на рубеже XIX и XX веков. Исторический очерки. – Алматы: Казахский государственный педагогический университет имени Абая, 2006. – 274 с.
- 8 Айтмұхамбетов А.А. Народное образование и формирование казахской интеллигенции Северо-Западного Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв. – Омск, 2000. – 265 с.
- 9 Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. – Алма-Ата, 1950. – 42 с.
- 10 Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII начало XX вв.). – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002. – 262 с.
- 11 Нуртазина Н.Д. Казахстан и Средняя Азия: тенденции развития духовной общности на рубеже XIX-XX вв.: автореф. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1993. – 27 с.
- 12 Фахретдин Р. Асар (Памятки). – Казань: Рухият, 2006. – Т.1, – 360 с.
- 13 Өскен М. Исмаил Гаспринский және Алаш идеясы // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы: Филология сериясы. – 2022. – №2(186). – Б. 174-182.
- 14 Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркестана). – М.: Госиздат, 1921. – 148 с.
- 15 Гафаров Н.У. Джадидизм: история и современность // Гражданское образование и общественная ориентация. – Худжанд, 2001. – С. 96-100.

16 Фархиятов М.Н. Народное образование в Башкирии в пореформенный период. 60-90-е годы XIX в. – М.: Наука, 1994. – 144 с.

17 Коблов Я.Д. Конфессиональные школы казанских татар. – Казань, 1916. – 192 с.

References

1 Vasilev V.V. *Istoricheskii ocherk russkogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti i sovremennoe ego sostoyanie* [A Historical Outline of Russian Education in the Turgai Region and Its Current State]. Orenburg, 1896. 72 s. [in Russian]

2 Alektorov A.E. *Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti: letopis 1744-1898 gg.* [An Outline of Public Education in the Turgai Region: A Chronicle, 1744–1898] Orenburg: Tipolitografiya F. B. Sachkova, 1900. 160 s. [in Russian]

3 Ilminskii N.I. *Iz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodcheskim yazykam* [From the correspondence regarding the application of the Russian alphabet to the languages of non-Russian ethnic groups]. Kazan: Tipografiya imperatorskogo universiteta, 1883. 49 s. [in Russian]

4 Gramenitskij S. *Ocherk razvitiya narodnogo obrazovaniya v Turkestarskom krae. Sostavil inspektor narodnyh uchilishch Turkestarskogo kraia 1-go raiona S. Gramenitskiy* [An Outline of the Development of Public Education in the Turkestan Region. Compiled by S. Gramenitsky, Inspector of Public Schools for the First District of the Turkestan Region.]. Tashkent: Tipolitografiya Bratev Kamenskih, 1896. 75 s. [in Russian]

5 Tazhibaev T.T. *Prosveshchenie i shkoly Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX veka* [Education and Schools in Kazakhstan in the Second Half of the 19th Century]. Alma-Ata: Kazgospolitizdat, 1962. 507 s. [in Russian]

6 Sembaev A.I. *Istoriya razvitiya sovetskoi shkoly v Kazahstane / Nauch.-issled. in-t ped. nauk M-va prosveshcheniya KazSSR* [The History of the Development of the Soviet School System in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazuchpedgiz, 1962. 367 s. [in Russian]

7 Urashev S.A. *Vernyi na rubezhe XIX i XX vekov. Istoricheskii ocherki* [Faithful at the Turn of the 19th and 20th Centuries: Historical Sketches]. Almaty: Kazahskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet imeni Abaya, 2006. 274 s. [in Russian]

8 Aitmuhambetov A.A. *Narodnoe obrazovanie i formirovanie kazahskoi intelligencii Severo-Zapadnogo Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv* [Public Education and the Formation of the Kazakh Intelligentsia in Northwestern Kazakhstan in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries]. Omsk, 2000. 265 s.

9 Sabitov N. *Mekteby i medrese u kazahov* [Kazakh Mektebs and Madrasas]. – Alma-Ata, 1950. – 42 s. [in Russian]

10 Sultangalieva G.S. *Zapadnyi Kazakhstan v sisteme etnokulturnykh kontaktov (XVIII nachalo XX vv.)* [Western Kazakhstan within the System of Ethnocultural Contacts (18th – Early 20th Centuries)]. Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki RB, 2002. 262 s. [in Russian]

11 Nurtazina N.D. *Kazakhstan i Srednyaya Aziya: tendencii razvitiya duhovnoi obshchnosti na rubezhe XIX-XX vv: avtoref. ... kand. ist. nauk* [Kazakhstan and Central Asia: Trends in the Development of a Shared Spiritual Identity at the Turn of the 19th and 20th Centuries]. – Almaty, 1993. 27 s. [in Russian]

12 Fahretdin R. *Asar (Pamyatki)* [Asar (Monuments)]. Kazan: Ruhiyat, 2006. T.I. 360 s. [in Russian]

13 Osken M. *Ismail Gasprinskii zhane Alash ideyasy* [Ismail Gasprinsky zhene Alash ideas] *al-Farabi atyndagy KazYU habarshysy: Filologiya seriyasy*. 2022. №2(186). B. 174-182. [in Kazakh]

14 Safarov G. *Kolonialnaya revolyuciya (opyt Turkestana)* [The Colonial Revolution (The Experience of Turkestan)]. M.: Gosizdat, 1921. 148 s. [in Russian]

15 Gafarov N.U. *Dzhadidizm: istoriya i sovremennost* [Jadidism: History and Modernity // Civic Education and Social Orientation.]. *Grazhdanskoe obrazovanie i obshchestvennaya orientatsiya. Hudzhand*, 2001. S. 96-100. [in Russian]

16 Farhshatov M.N. *Narodnoe obrazovanie v Bashkirii v poreformennyi period. 60-90-e gody XIX v* [Public education in Bashkiria in the post-reform period. 60-90s of the XIX century]. M.: Nauka, 1994. 144 s. [in Russian]

17 Koblov Ya.D. *Konfessionalnye shkoly kazanskikh tatar* [Confessional schools of the Kazan Tatars]. Kazan, 1916. 192 s. [in Russian]

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574)"192/193"

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.004>

Д.А. Джумабеков¹, М.Ы. Ыбырайхан^{2*}, Д.Д. Шапағатова³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: azmukhan@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7714-717X>

²PhD, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: marat_19.93@inbox.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7035-1872>

³тарих ғылымдарының магистрі, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: tasdi.com@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-6305-3604>

1920-1930 жж. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЕКАРАЛАС АУДАНДАРДА ТІРШІЛІК ЕТУ СТРАТЕГИЯСЫ РЕТІНДЕГІ КӨШПІ-ҚОНУ

Аңдатпа

Мақалада 1920 жылдардың аяғы – 1930 жылдардың ортасында Орталық Қазақстан мен шекаралас аудандарда орын алған жаппай көшіп-қону тіршілік ету стратегиясы тұрғысынан қарастырылады. Тарихнамада бұл құбылыс көбіне аштықтан стихиялы қашу деп сипатталады. Авторлар мұндай түсіндірме оқиғаның сыртқы жағы ғана берілетінін, халықтың неліктен дәл орын ауыстыру тәсілін таңдағаны ашылып көрсетілмейтіндігін нұсқайды. Зерттеу Н.Ә. Масанов пен А.М. Хазановтың көшпелі мобильділік тұжырымдамасына сүйенеді: қозғалыс қуаңшылық жағдайындағы шаруашылықтың кездейсоқ емес, құрылымдық қасиеті болып табылады. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Президент Архивінің құжаттары, ОГПУ құпия-саяси бөлімінің арнайы сводкалары мен хабарламалары, жарияланған құжаттар жинақтары негізінде мынадай қорытынды шығарылады: 1930 жылдары халық осы дәстүрлі сценарийге жүгінді, бірақ оның материалдық негізі – мал, қыстаулар мен құдықтар, туыстық қолдау желісі – ұжымдастыру мен мәжбүрлі отырықшыландыру барысында жойылған еді. Дәстүрлі әрекет пен оны орындауға қажет құралдардың жоқтығы арасындағы қайшылық көшіп-қонудың құтқару тетігінен жаппай қырылу жағдайына айналуын түсіндіреді. Қозғалыс бағытының жайылымнан теміржол станциясы мен өнеркәсіп кәсіпорнына ауысуы ашаршылықтан кейінгі отырықшыландырудың негізгі тетігі ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: тіршілік ету стратегиясы, көшпелі мобильділік, көшіп-қону, ашаршылық, Орталық Қазақстан, ұжымдастыру, отырықшыландыру, ОГПУ, көш жолдары, әлеуметтік апат.